

SEBASTIAN KWIATKOWSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

ORCID: 0000-0002-9168-8909

sebakwiatkowski@op.pl

MITY POLITYCZNE MOELLERA VAN DEN BRUCKA

Political myths of Moeller van den Bruck

The Third Reich (Das Dritte Reich) written by Arthur Moeller van den Bruck is one of the most significant ideological manifestos of the conservative revolution during the Weimar Republic era. The aim of this article is to analyze the degree of revaluation and devaluation of elements of political myths and to reconstruct the mythological framework of thinking in this publication. Examining the values attributed to political myths in the writings of other representatives of the conservative revolution, as well as in National Socialism, will help highlight the differences between Moeller's thought and National Socialism, as well as the entire conservative revolution movement. Moeller attributed to Germany the mission of carrying out an anti-liberal revolution, sacralizing its role. The party, which was to synthesize conservatism and nationalism, was expected to create the long-awaited Third Reich and defeat liberalism, which Moeller regarded as absolute evil. He criticized the November Revolution of 1918, as well as Marx and the Marxists, blaming them for the destruction of socialism, the wasted potential of the revolution, and the triumph of evil. The author of *The Third Reich* anticipated a revolution of a nationalist and conservative nature, assigning it a 'catechonic' role. Non-Marxist socialism was to serve as the foundation of a new order, acting as a mediator between the world of humanity and the world of good. Although Moeller, like the entire conservative revolution movement, shared superficially similar goals with National Socialism, both doctrines differed significantly in their ideological structure, making mutual influence impossible.

K e y w o r d s: liberalism, political myth, Moeller van den Bruck, conservative revolution, Third Reich.

Mity polityczne Moellera van den Brucka

Trzecie Imperium (Das Dritte Reich) autorstwa Arthura Moellera van den Brucka była jednym z najważniejszych manifestów ideologicznych konserwatywnej rewolucji w okresie Republiki Weimarskiej. Celem niniejszego artykułu jest analiza stopnia rewaloryzacji i dewaloryzacji elementów mitów politycznych oraz odtworzenie struktury myślenia mitycznego w tej publikacji. Przedstawienie wartości przypisywanych mitom politycznym w publicystyce innych przedstawicieli konserwatywnej rewolucji oraz w narodowym socjalizmie pozwoli na wskazanie różnic między myślą Moellera a narodowym socjalizmem, a także całym nurtem rewolucji konserwatywnej. Moeller przypisywał Niemcom misję przeprowadzenia antyliberalnej rewolucji, sakralizując ich rolę. Partia, która połączyłaby konserwatyzm z nacjonalizmem, stworzyłaby oczekiwane Trzecie Imperium i pokonała liberalizm, który Moeller uważał za absolutne zło. Krytykował on rewolucję listopadową z 1918 roku oraz Marksa i marksistów, obwiniając ich za zniszczenie socjalizmu, zmarnowanie potencjału rewolucji i przyczynienie się do triumfu zła. Autor *Trzeciego Imperium* oczekiwał rewolucji o charakterze nacjonalistycznym i konserwatywnym, przypisując jej katechoniczny charakter. Niemarksistowski socjalizm miał stanowić fundament nowego porządku, pełniąc funkcję pośrednika między światem ludzi a światem dobra. Choć Moeller, podobnie jak cały nurt konserwatywnej rewolucji, miał pozornie zbieżne cele z narodowym socjalizmem, obie doktryny różniły się znacząco pod względem ideowym, co uniemożliwiało ich wzajemne oddziaływanie.

S ł o w a k l u c z o w e: liberalizm, mit polityczny, Moeller van den Bruck, rewolucja konserwatywna, Trzecie Imperium.

WPROWADZENIE

Niemiecka rewolucja konserwatywna zrodziła się wskutek porażki Cesarstwa Niemieckiego w I wojnie światowej oraz konsekwencji polityczno-społecznych traktatu wersalskiego. Pierwszymi przedstawicielami tego nurtu, którzy opracowali rozwiązanie problemów powstałych po listopadzie 1918 roku, zostali: Oswald Spengler, Thomas Mann oraz Arthur Moeller van den Bruck. Pesymizm wynikający z przekonania o nieuchronnym upadku Zachodu skłaniał myślicieli nowej formy konserwatyizmu do odseparowania Niemiec od tej części świata. Wojna, chociaż przegrana, miała stanowić krok ku modernizacji państwa. Myśliciele wskazanego nurtu ideowego zredefiniowali konserwatyzm, wiążąc go z nacjonalizmem oraz wyrażali potrzebę związania powstałej doktryny z socjalizmem niemarksistowskim, co też przełamywało kla-

syczny podział na lewicę oraz prawicę. Konserwatyzm miał na celu zachowanie wartości uznawanych za ponadczasowe i fundamentalne dla funkcjonowania państwa i społeczeństwa, dostosowując je do wymagań sytuacji społeczno-politycznej dwudziestolecia międzywojennego. Rewolucyjny komponent doktryny z kolei miał na celu wchłonięcie rewolucyjnej dynamiki mas i ukierunkowanie go ku realizacji postulatów nacjonalistycznych. Rewolucja była nie celem, lecz metodą gwarantującą osiągnięcie nowych imperialnych Niemiec. Przedstawiciele nurtu odrzucali pacyfizm, parlamentaryzm oraz liberalizm, które były mieszczańskimi wartościami człowieka Zachodu, a przeciwko nim przedstawili społeczną mobilizację, autorytaryzm oraz imperializm¹.

Oprócz wspomnianych wcześniej trzech myślicieli – Oswalda Spenglera, Thomasa Manna oraz Arthura Moellera van den Brucka, do grona przedstawicieli rewolucji konserwatywnej w Republice Weimarskiej zalicza się m.in.: Carla Schmitta, Ernsta Jüngera, Friedricha Georga Jüngera, Hansa Freyera, Edgara Juliusa Junga czy Wilhelma Stapela². Środowisko rewolucji konserwatywnej nie było jednolite – wyróżnia się pięć grup – młodokonserwatystów, volkistów, narodowych rewolucjonistów, ruch młodzieżowy oraz ruch chłopski³. Omawiany w tekście Moeller van den Bruck jest klasyfikowany jako przedstawiciel środowiska młodokonserwatystów i uchodzi za intelektualnego przywódcę tej frakcji⁴.

Wojciech Kunicki wskazał, że niemieccy badacze starają się utożsamiać zjawisko rewolucji konserwatywnej z narodowym socjalizmem⁵. Wydaje się, że temat Moellera van den Brucka (1876–1925) oraz środowiska rewolucji konserwatywnej został już w znacznym stopniu wyczerpany przez badaczy i obecnie trudno o wniesienie nowych ustaleń do stanu badań. Arthur Moeller van den Bruck, który stanowi punkt odniesienia dla niemieckiej „Nowej Prawicy” stał się współcześnie jednym z przedmiotów opracowań wykazujących jego związek z narodowym socjalizmem. Należy jednak zauważyć, że gdy niemiecki myśliciel w 1923 roku opublikował *Trzecie Imperium*⁶ (*Das Dritte Reich*), partia

¹ M. Zakrzewski, *Rewolucja konserwatywna – przypadek Polski. Myśl polityczna środowiska „Buntu Młodych” i „Polityki” 1931–1939*, Kraków 2021, s. 553–569.

² W. Kunicki, *Wprowadzenie*, w: idem (red.), *Rewolucja konserwatywna w Niemczech 1918–1933*, Poznań 1999, s. 7–82.

³ A. Mohler, *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918–1932. Ein Handbuch*, Darmstadt 1989, s. 130–165.

⁴ *Ibidem*, s. 138.

⁵ W. Kunicki, *O Moellerze van den Brucku i jego bestsellerowej książce Das Dritte Reich*, w: A. Moeller van den Bruck, *Trzecie Imperium*, tłum. W. Kunicki, Kraków 2021, s. XLVII.

⁶ *Ibidem*.

narodowosocjalistyczna w Niemczech nie stanowiła znacznej siły politycznej, a samo określenie „Trzecia Rzesza” było wówczas pozbawione późniejszych politycznych konotacji⁷.

Z racji zbieżności tytułu książki z nazwą państwa, temu złudzeniu ulegali m.in. polscy badacze okresu międzywojennego. Leon Halban, pisząc o religii w Rzeszy narodowych socjalistów, starał się powiązać Moellera van den Brucka z NSDAP, wskazując go jako jednego z intelektualnych twórców totalitarnego narodowosocjalistycznego ustroju oraz ideologii⁸. Mianem „twórcy Trzeciej Rzeszy” określił Moellera Gerhard Krebs w 1941 roku⁹. Podobną tezę sugeruje Stan Laurysens w książce pt. *Człowiek, który wymyślił Trzecią Rzeszę*¹⁰. Choć autor nie stwierdza tego wprost, z jego publikacji można odnieść wrażenie, że stara się udowodnić, iż Moeller van den Bruck stworzył podwaliny pod Trzecią Rzeszę narodowych socjalistów. Laurysens połączył życiorysy Arthura Moellera van den Brucka i Adolfa Hitlera w taki sposób, że czytelnik może odnieść wrażenie, iż Moeller oraz Hitler wzajemnie na siebie oddziaływali. Franciszek Biały stwierdził, iż Moeller, tak jak całe zjawisko rewolucji konserwatywnej, miał przygotować część niemieckiego społeczeństwa, zwłaszcza prawicowej inteligencji, na nadejście narodowego socjalizmu¹¹. Współcześnie, jednym z badaczy, który stara się udowodnić znaczącą rolę Arthura Moellera van den Brucka w powstawaniu narodowego socjalizmu jest Volker Weiß¹². Najbardziej istotną przesłanką umożliwiającą zrównanie Moellera z narodowym socjalizmem jest tytuł sztandarowego dzieła niemieckiego myśliciela. Czynienie w ten sposób z Moellera van den Brucka nazisty lub proto-nazisty stanowi jednak zbyt duże uproszczenie, wiążące się z błędnym definiowaniem zjawisk politycznych lub celowymi manipulacjami.

Warto także wskazać, że nie każdy badacz wiąże Moellera z narodowym socjalizmem. Na autorytarny charakter jego koncepcji zwrócił uwagę Timo Pankakoski, który zaznaczył, że Moeller, podobnie jak

⁷ W. Kunicki, *O Moellerze van den Brucku*, s. XLVII–L.

⁸ L. Halban, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, Lwów 1936, s. 10, 29. Halban wspomina o Moellerze van den Brucku w przypisach.

⁹ G. Krebs, *Moeller van den Bruck: Inventor of the “Third Reich”*, „American Political Science Review” 1941, t. 35, nr 6, s. 1085–1105, <https://doi.org/10.2307/1950548>.

¹⁰ S. Laurysens, *Człowiek, który wymyślił Trzecią Rzeszę*, tłum. K. Bockenheim, Wrocław 2000.

¹¹ F. Biały, *Arthur Moeller van den Bruck i tzw. rewolucja konserwatywna*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1980, t. 6, s. 53.

¹² V. Weiß, *Moderne Antimoderne: Arthur Moeller van den Bruck und der Wandel des Konservatismus*, Paderborn 2012.

inni myśliciele nurtu rewolucji konserwatywnej, oczekiwał rewolucji o charakterze nacjonalistycznym, konserwatywnym i autorytarnym¹³. Na autorytarny charakter jego koncepcji zwrócili również uwagę Anja Lobenstein-Reichmann¹⁴ i Armin Pfahl-Traughber¹⁵. Moeller dążył do odpolitycznienia mas, stworzenia nowych elit, a także likwidacji partii politycznych. Z kolei Adam Wielomski¹⁶ i Ryszard Skarżyński¹⁷ podkreślili synkretyczny charakter myśli Moellera, uznając, iż niemiecki myśliciel wyraził potrzebę połączenia nacjonalizmu, konserwatyzmu oraz wyrażonego socjalizmem niemarksistowskim kolektywizmu. Marek Maciejewski natomiast uznał publikację Moellera za mgliście zarysowaną wizję państwa, narodu i społeczeństwa po rewolucji o charakterze konserwatywnym, stanowiącą zarazem projekt będący uwieńczeniem historycznego rozwoju Niemiec¹⁸.

Moeller van den Bruck nie należy do grona rzadko analizowanych myślicieli, a dyskusje wokół jego dorobku intelektualnego, szczególnie w kontekście jego rzekomego związku z narodowym socjalizmem, pozostają wciąż aktualne. Koncepcje Moellera stanowią ważny punkt odniesienia w debacie nad ideologicznym podłożem konserwatywnej rewolucji oraz narodowego socjalizmu. W niniejszym artykule zamierzam przeanalizować jego myśl polityczną zawartą w *Trzecim Imperium*, wykorzystując siatkę typologiczną mitów politycznych, aby zaproponować nowe spojrzenie na tę kwestię. Celem analizy jest odseparowanie myśli Moellera, a tym samym zjawiska rewolucji konserwatywnej, od ideologii narodowego socjalizmu.

METODOLOGIA I RAMY BADAWCZE

W artykule analizuję mity polityczne Arthura Moellera van den Brucka zawarte w dziele *Trzecie Imperium*. Moim celem jest określenie stopnia rewaloryzacji (zwiększania wartości) i dewaloryzacji (zmniejszania

¹³ T. Pankakoski, *What is conservative and revolutionary about the "conservative revolution"? Argument-level evidence from three thinkers*, „Frontiers in Political Science” 2002, t. 4, s. 3, <https://doi.org/10.3389/fpos.2022.959411>

¹⁴ A. Lobenstein-Reichmann, *Liberalismus–Demokratie–Konservatismus. Moeller van den Bruck, das Begriffssystem eines Konservativen zu Beginn der Weimarer Republik*, w: D. Cherubim, K. Jakob, A. Linke (red.), *Neue deutsche Sprachgeschichte: Mentalitäts-, kultur- und sozialgeschichtliche Zusammenhänge*, Berlin–Boston 2002, s. 184–185.

¹⁵ A. Pfahl-Traughber, *Conservative Revolution und Neue Rechte. Rechtsextremistische Intellektuelle gegen den demokratischen Verfassungsstaat*, Opladen 1998, s. 57–58.

¹⁶ A. Wielomski, *Ernst Jünger i niemiecka rewolucja konserwatywna*, w: idem, *Prawica XX wieku*, t. 2, Radzymin 2017, s. 126–127.

¹⁷ R. Skarżyński, *Konserwatyzm. Zarys dziejów filozofii politycznej*, Warszawa 1998, s. 240.

¹⁸ M. Maciejewski, *Koncepcja Trzeciej Rzeszy Arthura Moellera van den Brucka, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1980, t. 6, s. 58, 68.*

wartości) przedmiotów mitów politycznych oraz odtworzenie siatki myślenia mitycznego obecnej w tej publikacji. Ukazanie sposobu wartościowania przedmiotów mitów politycznych w publicystyce innych przedstawicieli rewolucji konserwatywnej, a także w narodowym socjalizmie umożliwi określenie różnic między myślą Arthura Moellera van den Brucka a zarówno narodowym socjalizmem, jak i całym nurtem rewolucji konserwatywnej. W centrum rozważań znajduje się pytanie: w jakim stopniu zachodziła zbieżność między koncepcją Arthura Moellera van den Brucka, przedstawioną w *Trzecim Imperium*, a narodowym socjalizmem? Postawiona w tekście hipoteza brzmi następująco: wizja Moellera van den Brucka wyartykułowana w *Trzecim Imperium* była powierzchownie zbieżna z narodowym socjalizmem. Moeller z nazistami miał wspólne cele, lecz konstrukcja porównywanych myśli politycznych była rozbieżna. Badania zaprezentowane w niniejszym artykule zostały oparte na metodologii jakościowej analizy tekstów źródłowych.

Tematyka mitów politycznych jest szeroko opracowana w literaturze przedmiotu¹⁹. Teoretyczną podstawę niniejszego badania stanowi siatka typologiczna mitów opracowana przez Romana Bäckera, wykorzystana do charakterystyki mitów politycznych Kremla obecnych w przemówieniach Władimira Putina po inwazji Rosji na Ukrainę²⁰. Bäcker wyróżnia diadę mitów politycznych: mit zbawcy – mit Lucyfera, posiadającą następujące typy pośrednie, które umożliwiają zaklasyfikowanie bytów i zjawisk nie tylko ze względu na to czy dany myśliciel odnosił się do danego bytu lub zjawiska pozytywnie lub ne-

¹⁹ Można tu wskazać prace Raoula Girardeta, Władimira Tismeneanu, Joanny Rak, Anny Siewierskiej-Chmaj, rozmowę Josepha Campbella z dziennikarzem Billem Moy-ersem, a także studia nad mitami politycznymi Federacji Rosyjskiej, Unii Europejskiej oraz Georgesa Sorela. Zob.: R. Bäcker, *Mity polityczne Kremla roku 2022*, „Myśl Polityczna. Political Thought” 2022, t. 4, nr 15, s. 7–26, <https://orcid.org/0000-0002-3796-3711>; J. Campbell, *Potęga mitu: Rozmowy Billa Moyersa z Josephem Campbellem*, tłum. I. Kania, Kraków 2013; V. Della Sala, *Political Myth, Mythology and the European Union*, „JCMS: Journal of Common Market Studies” 2010, t. 48, nr 1, s. 1–19, <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.2009.02039.x>; Idem, *Europe's Odyssey?: Political Myth and the European Union*, „Nations and Nationalism” 2016, t. 22, nr 3, s. 524–541, <https://doi.org/10.1111/nana.12159>; R. Girardet, *Mythes et mythologies politiques*, Paris 1986; D. Ohana, *Georges Sorel and the Rise of Political Myth*, „History of European Ideas” 1991, t. 13, nr 6, s. 733–746, [https://doi.org/10.1016/0191-6599\(91\)90138-O](https://doi.org/10.1016/0191-6599(91)90138-O); J. Rak, *Siatka typologiczna mitów jako narzędzie do badania myśli politycznej*, w: J. Marszałek-Kawa, K. Kakareko (red.), *Azjatyckie pogranicze kultury i polityki*, Toruń 2017, s. 191–226; A. Siewierska-Chmaj, *Mit polityczny jako fundament ideologii. Próba analizy*, w: J. Chłopecki i in. (red.), *Przekazy polityki*, Kraków–Rzeszów–Zamość 2009, s. 9–60; V. Tismeneanu, *Wizje zbawienia. Demokracja, nacjonalizm i mit w postkomunistycznej Europie*, tłum. H. Jankowska, Warszawa 2000; A. Wielomski, *Georges Sorel i narodziny faszystowskiego mitu politycznego*, „International Studies. Interdisciplinary Political and Cultural Journal” 2021, t. 27, nr 1, s. 63–72, <https://doi.org/10.18778/1641-4233.27.06>

²⁰ R. Bäcker, *Mity polityczne Kremla*, s. 7–26.

gatywnie, ale też w jakim stopniu jego stosunek był pozytywny lub negatywny:

1) Mit sakralny – polegający na deifikacji przedmiotu lub zjawiska politycznego;

2) Mit teofaniczny – dany byt lub zjawisko jest najwyższą wartością dobra, lecz nie posiada cech boskich;

3) Mit boskiego mesistosa – byt lub zjawisko jest pośrednikiem między światem ludzi a siłami boskimi, działa na korzyść ludzi oraz ma dobre zamiary;

4) Mit katechona – byt lub zjawisko powstrzymujące przed upadkiem;

5) Mit antychrysta – byt lub zjawisko przyspieszające upadek;

6) Mit diabelskiego mesistosa – byt lub zjawisko jest pośrednikiem między światem zła a światem ludzi, działa na niekorzyść ludzi oraz wbrew ich interesowi;

7) Mit demoniczny – byt lub zjawisko jest złe z powodu posiadanych cech, lecz nie posiada cech zła absolutnego;

8) Mit diaboliczny – byt lub zjawisko jest złem absolutnym.

Pozycjonowanie przedmiotów mitów politycznych nie tylko pod kątem tego, czy dany myśliciel odnosi się do nich pozytywnie lub negatywnie, ale także z uwzględnieniem roli, jaką pełnią w interpretacji rzeczywistości, pozwoli na bardziej precyzyjne klasyfikowanie zjawisk politycznych.

Charakterystyczne dla totalitarnej myśli politycznej jest skrajne wartościowanie, z uwzględnieniem jednego pozytywnie wartościowanego politycznego bytu – ruchu totalitarnego. Jest to związane ze zjawiskiem totalitarnej gnozy politycznej, opisanym przez Erica Voegelina²¹. W przypadku myśli autorytarnej wzrośnie liczba pozytywnie ocenianych bytów politycznych, co jest efektem tworzenia mozaiki ideowej, celem stworzenia szerokiej koalicji oraz wspólnego punktu odniesienia dla poszczególnych tradycji ideowych i partii. Odwołania do podstawowych wartości, jak: nacjonalizm, patriotyzm, rozwój ekonomiczny czy porządek pomaga w osiągnięciu neutralizacji wewnętrznych podziałów i stworzeniu szerokiego bloku współpracy. Ograniczona utopijność jest także spójna z konserwatyzmem²².

²¹ Zob.: E. Voegelin, *Nowa nauka polityki*, tłum. P. Śpiewak, Warszawa 1992. Szerzej o totalitarnej gnozie politycznej: R. Bäcker, *Nietradycyjna teoria polityki*, Toruń 2012, s. 189–197.

²² J. Linz, *Totalitaryzm i autorytaryzm*, w: J. Szczupaczyński (opr.), *Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, Warszawa 1995, s. 312–314.

Opisany przez Annę Siewierską-Chmaj mit *axis mundi* – mit środka ziemi – związany jest z dążeniem do podtrzymania porządku na obszarze poddanemu temu mitowi. Wyraża on przekonanie, że kontrolując centrum świata, kontroluje się cały świat. Tak rozumiany mit środka ziemi uświęca obszar poddany temu mitowi, gdyż włącza ludzi zamieszkujących ten obszar w porządek boski i nadaje zbiorowości oraz wytworzonej przez nią kulturze szczególne znaczenie²³. Mit środka ziemi można przekształcić w mit świętej ziemi, polegający na przekonaniu, że ludzie zamieszkujący wyznaczony obszar i tworzący daną kulturę realizują misję dziejową o charakterze sakralnym. Pojawia się w tym kontekście pytanie: czy mit środka ziemi może występować tylko w sytuacji dobrobytu? W myśleniu mitycznym ziemia pozostaje święta bez względu na ocenę politycznych bytów, które w danym momencie sprawują nad nią władzę. W sytuacji opanowania świętej ziemi przez wrogów, wyznawca mitu będzie dążył do ich wyparcia lub anihilacji; natomiast w sytuacji, gdy jest ona opanowana przez siły dobra, mit będzie obligował jego wyznawcę do odizolowania jej od wroga. Mit ziemi świętej będzie ściśle związany z diadami mitów: mit konspiracji – mit jedności oraz mit wieku ucisku – mit złotego wieku²⁴.

Powyższe narzędzie badawcze stanowi siatkę kategorii teoretycznych, umożliwiających zbadanie autokratycznej myśli politycznej. Diada mitów zbawcy i Lucyfera pozwala na zidentyfikowanie oraz dokładne określenie poziomu dewaloryzacji sił zła, a także rewaloryzacji sił dobra, co pomoże przy porównaniu myśli Moellera van den Brucka z narodowym socjalizmem. Z kolei mit świętej ziemi oraz powiązane z nim diady mitów – konspiracji i jedności oraz wieku ucisku i złotego wieku – umożliwiają określenie charakteru sakralnego obszaru w autokracji. Pytanie brzmi: czy święta ziemia wymaga puryfikacji, czy raczej obrony przed wpływami zewnętrznymi? Jeśli celem jest puryfikacja ziemi świętej, wówczas reprezentant danej myśli interpretuje rzeczywistość poprzez mit konspiracji oraz mit wieku ucisku, dążąc do stworzenia pożądanego systemu politycznego, realizującego cele myśli autokratycznej. Jeśli natomiast celem jest obrona ziemi świętej, autokratyczny myśliciel przyjmie stanowisko potrzeby obrony przed wpływami zewnętrznymi, włączając w to wewnętrznych wrogów działających na usługach wrogich sił zewnętrznych. W takim ujęciu rzeczywistość na świętej ziemi postrzegana jest poprzez mit złotego wieku i mit jedności.

²³ A. Siewierska-Chmaj, *Mit polityczny jako fundament ideologii*, s. 48–58.

²⁴ Szerzej: R. Bäcker, *Mity polityczne Kremla*, s. 10–11.

INTERPRETACJA RZECZYWISTOŚCI W *TRZECIM IMPERIUM*
ARTHURA MOELLERA VAN DEN BRUCKA

Moeller van den Bruck był zagorzałym krytykiem rewolucji listopadowej z 1918 roku, która miała miejsce w Niemczech. Nie był jednak sceptycznie nastawiony wobec stosowania rewolucyjnych metod. Twierdził, że idee rewolucyjne w przyszłości mogą przyjąć charakter konserwatywny i uznawał, że taka jest historyczna prawidłowość wszelkich przewrotów. Moeller nie dążył do zachowania ładu porewolucyjnego ani do kontynuacji rewolucji z listopada 1918 roku, lecz do nawiązania do tych rewolucyjnych idei, które w krytykowanej rewolucji nie zostały zawarte. Jak zaznaczył, chciał z symbolu porażki uczynić symbol zwycięstwa²⁵.

Autor *Trzeciego Imperium* nie był zatem wrogiem samego zjawiska rewolucji. Uważał ją za zjawisko, które, z jego pozycji ideowej, może mieć charakter negatywny lub pozytywny. Rewolucja w jego ujęciu, nie stanowiła celu samego w sobie, lecz narzędzie do urzeczywistnienia określonych wartości politycznych.

Analizując spojrzenie Moellera na rewolucję, można zauważyć, że nie wiązał jej wyłącznie z jedną ideologią czy też ruchem politycznym. Uważał, że idea rewolucji, podobnie jak konserwatyzm, występuje na całym świecie i wykorzystywana jest przez poszczególne narody zgodnie z ich interesami. Połączenie konserwatyzmu z rewolucją miało umożliwić Niemcom zemstę na swoich oprawcach. Rewolucja konserwatywna miała ukazać, że jedynym możliwym sposobem życia jest ten oparty na fundamencie Ziemi, narodów i natury, a więc na warunkach, które są zawsze konserwatywne. Dlatego też nawet przy wykorzystaniu metod rewolucyjnych można – jego zdaniem – być konserwatystą²⁶.

W ten sposób Moeller wskazywał, jak uniknąć sprzeczności między rewolucją a konserwatyzmem. Nie proponował odtworzenia minionego ustroju politycznego ani ładu przedrewolucyjnego, lecz za konserwatywne uważał wartości utrzymania porządku, autorytetu państwa oraz hierarchii, które uznawał za fundamentalne warunki życia. Rewolucja z listopada 1918 roku została przez niego oceniona negatywnie, lecz nie zamierzał przyjmować postawy kontrrewolucyjnej polegającej na próbie przywrócenia starego ładu. Przeciwnie –

²⁵ A. Moeller van den Bruck, *Trzecie Imperium*, s. 37–38.

²⁶ *Ibidem*, s. 256–257.

postulował ustanowienie nowego ładu opartego na wskazanych wartościach, warunkujących relacje społeczne, dostosowując je do nowych wymagań. Ocena zjawiska rewolucji w myśli Moellera była zatem zależna od tego, kto ją przeprowadzał. Rewolucja listopadowa w myśli politycznej autora *Trzeciego Imperium* przybrała cechy antychrysta – była zła i przyczyniła się do upadku. Przyszła, oczekiwana przez niego rewolucja z kolei miała przybrać charakter katechoniczny, poprzez powstrzymanie liberalizmu i parlamentaryzmu, a następnie rozpoczęcie budowy Trzeciego Imperium.

Wysoce zbieżną opinię dotyczącą rewolucji prezentował Ernst Jünger, który rewolucję z listopada 1918 roku porównał do działania roju much chcących pożywić się trupem. Krytykował ją za to, że nie zrealizowała żadnej idei i osłabiła państwo, co – jego zdaniem – przyczyniło się do klęski Niemiec w I wojnie światowej. Zarazem jednak pisał on w *W stalowych burzach*, że prawdziwa rewolucja dopiero nadchodzi – nie będzie miała charakteru reakcyjnego, lecz zastąpi słowo czynem, atrament krwią, frazes ofiarą i pióro mieczem²⁷.

Niemiecki myśliciel twierdził, że wizja rewolucji światowej musi przejść unarodowienie, gdyż każdy naród posiada własne posłannictwo. W przypadku narodu niemieckiego – jest nim urzeczywistnienie światowej rewolucji jako sposobu na uratowanie Europy²⁸. Moeller krytykował Marksa za stworzenie materialistycznej utopii, której próba urzeczywistnienia przyniosła skutki odwrotne do oczekiwanych. To poskutkowało tym, że rewolucja zawiodła politycznie i gospodarczo²⁹. Według autora *Trzeciego Imperium*, każdy naród wytworzył własną koncepcję socjalizmu. Krytykował Marksa za zniszczenie założeń kształtowania się unarodowionej wersji (niemieckiego) socjalizmu, która kształtowała się w XIX wieku. W jego ujęciu, tam, gdzie kończy się marksizm, zaczyna się socjalizm powołany do przewyciężenia wszelkiej formy liberalizmu w dziejach ludzkości. Piszac o socjalizmie oskarżał liberalizm o zniszczenie go, tak jak wszystkich pozostałych poglądów politycznych. Niemiecki socjalizm miał stać się fundamentem Trzeciego Imperium³⁰.

Bogdan Szlachta stwierdził, że Moeller nie godził się z marksistowskim materializmem, dlatego proponował koncepcję socjalizmu

²⁷ E. Jünger, *Publicystyka polityczna 1919–1936*, tłum. W. Kunicki, N. Żarska, K. Żarski, Kraków 2007, s. 59–63.

²⁸ A. Moeller van den Bruck, *Trzecie Imperium*, s. 236.

²⁹ *Ibidem*, s. 41, 46–48.

³⁰ *Ibidem*, s. 91.

w syntezie z nacjonalizmem³¹. Spojrzenie autora *Trzeciego Imperium* na liberalizm zostanie przedstawione w dalszej części tekstu, jednak już tutaj należy zaznaczyć, że Szlachta nieprecyzyjnie zinterpretował postrzeganie roli socjalizmu (w tym marksizmu) w refleksji Moellera van den Brucka. Według niego bowiem, liberalizm i marksizm to wrogie ideologie, a ich krytyka dotyczyła innych kwestii. Liberalizm Moeller postrzegał jako zło absolutne, natomiast marksizm traktował jako utopię, a więc wizję niemożliwą do zrealizowania. Marks i marksieści, w przekonaniu myśliciela, byli źli, ponieważ „zdeprawowali” socjalizm, rozszerzając go o materializm oraz internacjonalizm. W schemacie myślowym Moellera van den Brucka marksizm i liberalizm zajmowały różne pozycje.

Odnosząc się z kolei do socjalizmu w wersji niemarksistowskiej, Moeller van den Bruck postrzegał go jako drogę do urzeczywistnienia wizji państwa przedstawionej w *Trzecim Imperium*. Socjalizm, mający stać się fundamentem nowego ustroju politycznego, pełnił w jego myśli rolę boskiego mesistosa – pośrednika między ludźmi a wizją, którą chciał urzeczywistnić. Hasła niemarksistowskiego socjalizmu miały umożliwić przejście proletariatu, a następnie wykorzystanie go w celach politycznych nacjonalistycznego konserwatyzmu. Marksizm natomiast przybrał formę diabelskiego mesistosa – marksieści, poprzez „zdeprawowanie” socjalizmu oraz wydatny udział w krytykowanej rewolucji listopadowej, pełnili rolę pośrednika między światem ludzi a światem zła, przyczyniając się do triumfu zła.

Rolę socjalizmu jako filaru konserwatywno-rewolucyjnej wizji świata dostrzegał także Ernst Jünger, który socjalizmowi, tak jak nacjonalizmowi, w *Robotniku* nadał charakter przygotowawczy do stworzenia nowego ładu. Konkretyzując, dla Jüngera socjalizm pełnił funkcję przygotowawczą w zbudowaniu struktury autorytarnej³². Entuzjastycznie wobec socjalizmu odnosił się także Oswald Spengler określając go mianem faustowskiego przykładu etyki cywilizacyjnej³³. Z kolei Carl Schmitt wyraził zbliżoną do Moellera krytykę socjalizmu, wskazując na związanie go z myśleniem ekonomicznym, co było wspólną cechą dla kapitalistów i burżuazji, którzy walczyli z myśleniem politycznym. Zarazem polityka prowadzona przez partie polityczne

³¹ B. Szlachta, *Konserwatyzm. Z dziejów tradycji myślenia o polityce*, Kraków-Warszawa 1998, s. 130.

³² E. Jünger, *Robotnik: Panowanie i forma bytu: maksima-minima*, tłum. W. Kunicki, Warszawa 2010.

³³ O. Spengler, *Zmierzch Zachodu*, opr. H. Werner, tłum. J. Mąrzycki, Warszawa 2014, s. 220–224.

niszczyła jedność wewnętrzną państwa osłabiając je³⁴. Zarówno Schmitt, jak i Moeller krytykowali rzeczywistość polityczną Republiki Weimarskiej, w tym socjalistów, za to, że cele polityczne definiowane przez nurt konserwatywnej rewolucji nie były realizowane.

Z największą niechęcią Moeller van den Bruck odnosił się do liberalizmu. Nawiązując do retoryki gazet w państwach wrogich Niemcom podczas wojny, stwierdził, że dla liberałów wolność nie odnosi się do narodów, lecz konkretnych grup społecznych, dla których pojęcie wolności jest furtką do prowadzenia politycznej rywalizacji między stronnictwami³⁵.

Moeller łączył liberalizm z masonerią, którą oskarżył o budowanie sojuszu wymierzonego w Niemcy przed I wojną światową. Powiązał również powstanie angielskiej Wysokiej Łoży w roku 1717 z rewolucją francuską, bolszewicką i niemiecką. Uważał, że w Wersalu spotkali się politycy powiązani z masonerią, której wpływy obejmowały cały świat. W jego przekonaniu, liberalizm stanowił narzędzie masonerii, który potrzebował człowieka będącego „advokatem idei ludzkości”. Uznał, iż jest on ideologią odpowiednią dla ludzi bez poczucia odpowiedzialności wobec ponadczasowych wartości, mającą na celu zniszczenie odpowiedzialności i zyskującą na sile w państwach, w których słabnięciu ulega konserwatyzm. Liberalizm łączony z nacjonalizmem z kolei wykorzystuje sprzeczności między narodami do realizowania politycznych celów masonerii. Moeller stwierdził, że liberalizm wprowadza w błąd zarówno narody, jak i jednostki w kwestii wolności oraz jest odpowiedzialny za niszczenie religii, kultur, narodów i państw. W jego opinii, w sytuacji otworzenia się na liberalizm, elity zaczęły stanowić imigranci, nowobogaccy, ludzie wyzwoleni i karierowicze. Oskarżał liberalizm za upadek antycznej Grecji³⁶.

Autor *Trzeciego Imperium* uważał, że Niemcy mogły pójść inną drogą niż liberalną, doprowadziła bowiem ona do upadku państwa, co przyczyniło się do triumfu wartości zachodnich – liberalizmu i parlamentaryzmu. Moeller twierdził, że aby pokonać liberalizm, należy przeciwstawić mity przeciwko racjonalizmowi oraz kolektyw przeciwko indywiduum. Uznał, że konserwatyści od 1918 roku nie mogli przeciwstawić się liberalizmowi, będąc partią parlamentarną. Moeller van den Bruck uważał, iż poprzedni wiek w Niemczech należał do liberalizmu oświeceniowego, który stworzył partie i podziały partyj-

³⁴ C. Schmitt, *Teologia polityczna i inne pisma*, tłum. M.A. Cichocki, Warszawa 2012.

³⁵ A. Moeller van den Bruck, *Trzecie Imperium*, s. 94.

³⁶ *Ibidem*, s. 99–105, 109, 114–116.

ne, niszcząc w ten sposób jedność narodu. Nazwał liberalizm grobem narodów³⁷.

Zbieżną krytykę liberalizmu przedstawili także Edgar Julius Jung, Ernst Jünger i Carl Schmitt. Jung podkreślał, że indywidualizm zaczął przenikać już nie tylko jednostki, ale także narody. Zasadę samostanowienia narodów uznał za narzędzie wykorzystywane przez inne narody do uciskania Niemców. Napływ wartości zachodnich do Niemiec określił mianem wtargnięcia, zestawiając je z wartościami niemieckimi jako dwa antynomiczne, wrogie sobie typy³⁸. Jünger z kolei postrzegał świat mieszczański (Republiki Weimarskiej) jako przepelniony negacją i sprzecznościami, niezgodny ze sferą elementarną, do której dostęp ma wyłącznie robotnik. Autor *Robotnika* uznał, że mieszczanin reprezentujący świat demokracji liberalnej jest w stanie posługiwać się hasłami, którymi pogardza, jeśli uzna to za konieczne by bronić demoliberalizm przed rewolucją³⁹. Schmitt jako istotę liberalizmu wskazał parlamentaryzm, w którym nie prowadzi się debaty o fundamentach cywilizacji i państwa, lecz o pojmowaniu spraw bieżących⁴⁰. Krytykował także pozytywizm prawny związany z liberalizmem. Powstała konstytucja, odpowiadająca liberalnemu mieszczaństwu, miała wyłącznie gwarantować wolność osobistą i własność prywatną. Wszystko, co wykraczało poza te ramy, było rozumiane przez mieszczaństwo liberalne jako ustrój niekonstytucyjny, a więc dyktatura, tyrania i niewolnictwo⁴¹.

Moeller van den Bruck przypisywał liberalizmowi i masonerii cechy diaboliczne, tworząc w ten sposób figurę absolutnego zła. Liberalizm, jego zdaniem, to ideologia zewnętrzna, której celem miało być wtargnięcie i zniszczenie Niemiec, co umożliwiła rzeczywistość powojenna. Podobnie jak Jung, autor *Trzeciego Imperium* twierdził, że wartości zachodnie (liberalizm i parlamentaryzm) są sprzeczne z duchem niemieckim i służą do ucisku Niemiec. Tak jak Schmitt, był on krytyczny wobec istnienia partii politycznych i parlamentaryzmu, gdyż przyczyniały się one do niszczenia jedności narodu. Natomiast jego postrzeganie liberalizmu jako doktryny będącej „grabarzem narodów”, odpowiedzialnej za niszczenie nie tylko narodów, lecz także religii i państw jest

³⁷ *Ibidem*, s. 130–135, 144.

³⁸ E.J. Jung, *Władztwo miernot. Jego rozpad i zastąpienie przez Nowe Imperium*, tłum. W. Kunicki, Kraków 2019, s. 65–69.

³⁹ E. Jünger, *Robotnik: Panowanie i forma bytu*, s. 48–49, 231–233.

⁴⁰ A. Wielomski, *Katolik – Prusak – nazista. Sekularyzacja w biografii ideowej Carla Schmitta*, Radzymin–Warszawa 2019, s. 256.

⁴¹ C. Schmitt, *Nauka o konstytucji*, tłum. M. Kurakowska, R. Marszałek, Warszawa. 2013, s. 35–85.

zbieżne z wnioskiem Jüngera brzmiącym, że robotnik nie ma dostępu do sfery elementarnej. Krytykowany przez Moellera człowiek liberalny – „advokat idei ludzkości” – świadomie odrzucał wartości stanowiące filar rewolucji konserwatywnej. Według niego, liberalizm to absolutne zło, ponieważ jest nieprzystosowany do wartości niemieckich, a to już czyni go kwestią polityczną.

Moeller van den Bruck za winę konserwatyzmu uznał pomieszanie tradycji z ideą narodu, co ostatecznie skończyło się porzuceniem tej idei i funkcjonowaniem stronnictw konserwatywnych wyłącznie dla czystego konserwatyzmu. Jak pisał Moeller, chociaż w momencie wybuchu I wojny światowej konserwatyści poczuli ideę narodu, to w trakcie wojny przekształciła się ona w patriotyczny frazes, któremu nie chcieli oni nadać charakteru trwałego⁴². Tę kwestię uznał on za przyczynek do kryzysu konserwatyzmu w Niemczech.

Zarazem odróżniał konserwatyzm od reakcjonizmu, który także poddał krytyce. Uważał, że reakcjonista dąży wyłącznie do przywrócenia starego porządku, całkowicie pomijając fakt zmiennej rzeczywistości i stanowi on zdegenerowaną formę konserwatysty. Konserwatysta natomiast jest świadomy wieczności, obejmującej wszystkie epoki i faktu, że świat ulega rekonstrukcji wedle ustalonych prawidłowości. W związku z tym, reakcjonista widzi świat takim, jakim był, natomiast konserwatysta – takim, jakim będzie zawsze. Krytykował reakcjonistów także za stosowanie nieskutecznych, starych rozwiązań, które doprowadziły do triumfu rewolucji i wartości zachodnich⁴³. Dążenie reakcjonisty, w przekonaniu Moellera, stanowi wyłącznie chęć cofnięcia czasu.

Moeller van den Bruck uważał, że konserwatysta rozumie zależności polityczne i powinien unikać błędów reakcjonistów i rewolucjonistów, tworząc nowy program polityczny. Jego zdaniem, konserwatyzm opiera się na władzy, a nie przemocy, a jego celem jest podtrzymanie trwałości oraz więzi społecznych. Autor *Trzeciego Imperium* twierdził, że konserwatywne myślenie pomaga przetrwać nawet w sytuacjach kryzysowych poprzez zachowanie ciągłości. Konserwatysta powinien dążyć do ustanowienia Trzeciego Imperium, zachowującego historyczną ciągłość z Pierwszą i Drugą Rzeszą⁴⁴. Moeller van den Bruck uznawał liberała za wroga konserwatysty, a liberalizm i konserwatyzm postrzegał jako antynomiczne ideologie. Stwierdził, że rewolucja

⁴² A. Moeller van den Bruck, *Trzecie Imperium*, s. 297.

⁴³ *Ibidem*, s. 240–243, 248.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 258–269.

z 1918 roku była dokonana przez liberałów, a nie zdeklarowanych rewolucjonistów, gdyż przeprowadzili ją oportuniści, a nie fanatyczni rewolucjoniści⁴⁵.

Konserwatyzm, w opinii Moellera, musi ulegać ewolucji i nie może być reakcyjny. Krytykował stare formy oraz dążenie do przywracania starego ładu. Ewolucja konserwatyizmu nie powinna jednak odbywać się poprzez przejmowanie wartości liberalnych (odrzućcie postępu), lecz ulegać ewolucji jako doktryna nieliberalna. Krytyka konserwatyizmu okresu I wojny światowej jest zbieżna z treścią *Totalnej mobilizacji* Jüngera, który uznał niemiecką państwowość za niezdolną do trwałej i całościowej mobilizacji ekonomicznej, społecznej oraz militarnej w czasie wojny⁴⁶. Zbliżoną tezę przedstawił Jung, twierdząc, że Niemcy przegrali wojnę, bo nie byli w stanie ukazać duchowości własnej walki i zwątpili w jej boski charakter⁴⁷. Moeller uznał dotychczasową formę konserwatyizmu za niezdolną do stworzenia nieliberalnego państwa. Poddął krytyce konserwatyzm II Rzeszy za brak trwałego związania z ideą narodu, którą to konserwatyści potraktowali instrumentalnie w trakcie wojny. Konserwatyzm musiał ulec ewolucji, pozostając jednocześnie nieliberalnym i uwzględniając ideę narodu, czyniąc ją cechą immanentną. Reakcjonizm pełnił w jego myśli rolę antychrysta, przyczyniając się do upadku poprzez zacofanie. Natomiast konserwatyzm zdolny do ewolucji, pełnił rolę mitu teofanicznego – ideologii dobrej, gdyż odwołującej się do ponadczasowych wartości.

Autor *Trzeciego Imperium* podchodził do demokracji w sposób wysoce utylitarny. W jego przekonaniu, demokracja uległa zepsuciu, dopiero wówczas, gdy stała się liberalna. Moeller twierdził, że nie ma bardziej konserwatywnej formy państwa od demokratycznej, dopóki nie ulega „zafałszowaniu”, ponieważ jest wówczas najbliższa ludowi⁴⁸. Dla konserwatysty połączenie demokracji z konserwatyзмом nie powinno być problemem, gdyż nastanie demokracji jest zgodne z kierunkiem historii. Ustroje państwa są środkiem do zachowania narodu, bez względu jaki ustrój jest ustanowiony⁴⁹. Zdefiniował demokrację jako uczestnictwo narodu w jego własnym losie. Będąc zagorzałym wrogiem liberalizmu, Moeller nie był przeciwnikiem demokracji. Uznał monarchię za formę archaiczną, która przestała być właściwa dla

⁴⁵ *Ibidem*, s. 273–275.

⁴⁶ E. Jünger, *Totalna Mobilizacja*, w: W. Kunicki (red.), *Rewolucja konserwatywna w Niemczech 1918–1933*, Poznań 1999, s. 445–465.

⁴⁷ E.J. Jung, *Władztwo miernot*, s. 67.

⁴⁸ A. Moeller van den Bruck, *Trzecie Imperium*, s. 263.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 285.

epoki. Preferowaną formą demokracji była demokracja przywódcza, a nie parlamentarna, a ustrój miał funkcjonować w oparciu o narodowe fundamenty. Krytykował natomiast demokrację liberalną Republiki Weimarskiej, którą uznał za niewolniczą wobec traktatu pokojowego oraz umożliwiającą działalność karierowiczom, oportunistom i przedstawicielom partii politycznych. Celem demokracji, według niego, było „uczestnictwo narodu we własnym losie”⁵⁰.

Moeller nie był jedynym przedstawicielem rewolucji konserwatywnej, który pisał o demokracji nieliberalnej. Ernst Jünger traktował ten ustrój jako pracę polegającą na zmierzaniu ku bliskiemu państwu absolutyzmowi jednak nie posiadającego narzędzi odpowiednich dla monarchii absolutnej. Jünger podkreślał potrzebę stworzenia jedności, polegającej na skupieniu ruchów, partii i instytucji⁵¹. Koncepcja jego wynikała z doświadczeń frontowych i fascynacji totalizmem.

Blіższe spojrzeniu Moellera na demokrację są uwagi Carla Schmitta, który chciał wykazać sprzeczność między demokracją a liberalizmem. Według Schmitta, demokracja nie musi być wyłącznie liberalna – może być wojskowa, pacyfistyczna, absolutystyczna, liberalna, centralistyczna, lokalna, postępową lub reakcyjna. Demokracja jest oparta na identyczności i nawet wola mniejszości (stronnictwa przegranego) w debacie, jest identyczna z wolą większości (wygranego). Synteza między nimi była efektem walki z absolutystyczną formą monarchii, ale nie zatarła różnic pomiędzy liberalizmem odnoszącym się do indywidualizmu i świadomością jednostki, a demokracją, która odwoływała się do jednorodności. Zdaniem Schmitta wspomniane różnice to nieprzezwycięzalna sprzeczność. Parlamentaryzm postrzegał jako przenoszenie odpowiedzialności politycznej i ostateczne jej rozmycie. Mimo debaty parlamentarnej decyzje nie zapadają na sali plenarnej, lecz na posiedzeniach komitetów partyjnych, czyli poza parlamentem⁵².

Ambiwalentny stosunek Moellera do demokracji, łączony z krytyką liberalizmu, jest wysoce zbieżny ze spostrzeżeniami Carla Schmitta. Obaj byli zagorzałymi wrogami liberalizmu i parlamentaryzmu. Demokracja w wizji rewolucji konserwatywnej posiadała charakter iluzoryczny. Przedstawiciele nurtu chcieli w utylitarny sposób wykorzystać część demokratycznych mechanizmów do legitymizacji autorytarnego reżimu poprzez wybory o charakterze plebiscytnym. Miała ona urze-

⁵⁰ *Ibidem*, s. 147, 151, 168–171.

⁵¹ E. Jünger, *Robotnik: Panowanie i forma bytu*, s. 248–252.

⁵² C. Schmitt, *Teologia polityczna i inne pisma*, s. 160, 162, 168.

czywistnić nie pluralizm partyjny, lecz jedność narodową i przysłużyć się neutralizacji podziałów wewnętrznych. W ten sposób rewolucja konserwatywna urzeczywistniała charakterystyczne dla autorytaryzmów myślenie statokratyczne⁵³. W świetle powyższych wskazań można uznać, że Moeller van den Bruck traktował demokrację w sposób utylitarny – nie postulował jej formy demoliberalnej, lecz dostrzegał w niej mechanizmy mogące przysłużyć się legitymizacji reżimu autorytarnego. Tak rozumiana przez niego demokracja pełniła funkcję boskiego mesistosa – pośrednika pomiędzy ludźmi a światem dobra. Utylitarnie wykorzystywane mechanizmy demokracji miały pełnić rolę wspierającą dla powstania, a następnie utrzymania Trzeciego Imperium.

Schemat myślenia mitycznego u Moellera przybrał uporządkowaną i rozbudowaną formę. Autor *Trzeciego Imperium* prezentując subiektywną ocenę zjawisk politycznych nie klasyfikował wszystkich jako wrogich, a te, które za takie uznał – nie były oceniane negatywnie w takim samym stopniu. Rolę zła absolutnego pełnił wyłącznie liberalizm. Wysuniętym zarzutem wobec pozostałych negatywnie ocenianych zjawisk było przyczynienie się ich do triumfu liberalizmu. Synkretyczny charakter myśli politycznej Moellera pozwolił mu pozytywnie ocenić więcej niż jedno zjawisko polityczne, wskazując w ten sposób na potrzebę zawarcia ich w projekcie Trzeciego Imperium.

Różnice między myślą polityczną Moellera a narodowym socjalizmem są wyraźne. Hitler określał demokrację mianem prekursora marksizmu umożliwiającego rozprzestrzenienie się jego ideologii, a parlamentaryzm jako ostateczny cel żydostwa⁵⁴. W narodowym socjalizmie Żydowi nadano cechy diaboliczne. Hitler opisał żydowską rasę jako antynomię rasy aryjskiej. Żydzi monopolizując gospodarkę zaczęli oddziaływać politycznie na państwa oraz przywódców, wykorzystując przy tym polityczne idee⁵⁵. Aryjczyk z kolei jako przedstawiciel najlepiej rozwiniętej rasy, został przedstawiony jako wybitny twórca⁵⁶. Symbol swastyki miał oddawać misję walki o zwycięstwo człowieka aryjskiego, jednocześnie także zwycięstwo ideału twórczej pracy, który zawsze był i będzie antysemitki⁵⁷. Przekonania o wyższości rasy aryjskiej i potrzebie jej obrony są także elementami mitu krwi, który rozwinał Alfred Rosenberg, prezentując interpretację

⁵³ Szerzej o statokracji: R. Bäcker, *Nietradycyjna teoria polityki*, s. 79–80.

⁵⁴ A. Hitler, *Mein Kampf*. *Edycja krytyczna*, tłum. E.C. Król, Warszawa 2020, s. 89, 357.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 342–370.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 329–342.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 573.

dziejów świata jako zmagania rasy aryjskiej z niższymi, destrukcyjnymi rasami – przede wszystkim żydowską⁵⁸.

Wydawać by się mogło, że zarówno demokracja, parlamentaryzm, jak i marksizm w tej interpretacji rzeczywistości, dla Żydów są to narzędzia równej wagi. Jednak Hitler zaznaczał, że marksizm będzie współistniał z demokracją tak długo, jak długo będzie utrzymywał poparcie dla „swoich zbrodniczych celów”⁵⁹. Są to zauważalne różnice między myślą Moellera a Hitlera. Przede wszystkim, co wskazano wcześniej, myśl autora *Trzeciego Imperium* posiadała uporządkowany system wartości, podczas gdy w narodowym socjalizmie wartości były nieuporządkowane, a interpretacja rzeczywistości pełna sprzeczności. W konsekwencji, przykładowo marksizm, może być nie tylko pośrednikiem między złem a ludźmi, ale także może przybrać cechy diaboliczne. Następną nieścisłością jest rola demokracji, która została przedstawiona jako ostateczny cel Żydów, ale z niewiadomego powodu mogliby oni – poprzez marksizm – chcieć ją zniszczyć. Kolejną kwestią jest tylko jeden pozytywnie oceniony byt – a mianowicie rasa aryjska o cechach sakralnych, podczas gdy wszystkie inne pozytywne byty lub zjawiska zostały stworzone przez aryjczyków. Rasa żydowska pełniła rolę antynomicznego, diabolicznego typu. Narracja Hitlera wskazywała na to, że wszystko co nie-aryjskie jest automatycznie absolutnie złe.

Reasumując, myśl Moellera cechowała się większą spójnością i logicznym uporządkowaniem, podczas gdy narodowy socjalizm był pełen sprzeczności i opierał się na skrajnych wartościach oraz uproszczonej wizji rzeczywistości, w której nie-aryjskie byty były nieodłącznie związane ze złem.

ŚWIĘTA ZIEMIA – TRZECIE IMPERIUM

Przedstawiciele nurtu rewolucji konserwatywnej przypisywali narodowi niemieckiemu zdolności do przeprowadzenia antyliberalnej rewolucji w Europie. Edgar Julius Jung określił państwo narodowe mianem egoistycznego i przeciwstawił mu imperium, w którym wolne narody pod-

⁵⁸ A. Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts: eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*, München 1930. Przykładowa literatura nt. koncepcji Rosenberga, patrz: A. Wielomski, *Funkcja mitu politycznego w koncepcjach Alfreda Rosenberga*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2022, t. 44, nr 4, s. 35–59, <https://doi.org/10.19195/2300-7249.44.4.3>; idem, *Rasowa interpretacja dziejów Alfreda Rosenberga*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2023, t. 45, nr 1, s. 85–103, <https://doi.org/10.19195/2300-7249.45.1.4>

⁵⁹ A. Hitler, *Mein Kampf*, s. 430.

porządkowują się najsilniejszemu i najbardziej predystynowanemu narodowi wchodzącemu w skład imperium. Nie ulega wątpliwości, że Jung miał na myśli Niemcy, co jednoznacznie wskazał pisząc, że z antyindywidualistycznej postawy wyrasta wewnątrzniemieckie posłannictwo na skalę globalną, polegające na ocaleniu zachodniego kręgu kulturowego przed rozpadem⁶⁰. Przekonanie o specjalnym przeznaczeniu Niemiec wyrażał Ernst Jünger, który pisał, iż nacjonalizm ma być narzędziem służącym do koncentracji energii skierowanej na budowę struktur imperialnych⁶¹, a także Carl Schmitt tworząc koncepcję wielkiego obszaru⁶².

Moeller van den Bruck twierdził, że koncepcja Trzeciego Imperium to wielka i stara idea niemiecka. Jako jej cel wskazał zainicjowanie epoki niemieckiej, w której Niemcy zrealizują swoje ziemskie przeznaczenie. Podkreślił także, że nastanie nowego ustroju położy kres politycznym sporom i będzie czasem koncentracji energii oraz potencjału wskutek stania się jednością niezmaconą politycznymi sporami. Nastanie Trzeciego Imperium miało nastąpić w okresie wstrząsów politycznych w Europie⁶³.

Trzecie Imperium stanowiło ideę pożądaną przez trzecią partię, która była ciągłością niemieckiej historii i partią wszystkich Niemców chcących zachować niemieckie państwo dla narodu niemieckiego. Zarówno Trzecie Imperium, jak i trzecia partia są wyrazem woli nacjonalistycznej, a sam Moeller podkreślał, że niemiecki nacjonalizm jest wyrazem niemieckiego uniwersalizmu, który zmierza ku europejskiej całości. Stwierdził, iż niemiecki nacjonalizm myśli całościowo, w przeciwieństwie – jego zdaniem – do nacjonalizmu narodów romańskich, który jest ograniczony do egoizmu narodowego. Uważał, że tylko dzięki niemieckiemu nacjonalizmowi można zachować Niemcy, a w konsekwencji – zachować Europę w nadchodzącej epoce wstrząsów. Niemcy miały stanowić centrum świata, a ich nacjonalizm – uczynić je „centrum człowieczeństwa”⁶⁴.

Autor *Trzeciego Imperium* dodał, że problem ponadnarodowej i dziejowej misji narodu niemieckiego jest powiązany z problemem pacyfizmu. Jedną z głównych idei Trzeciego Imperium stanowi ustanowienie wiecznego pokoju⁶⁵, który należy jednak wywalczyć poprzez

⁶⁰ E.J. Jung, *Władztwo miernot*, s. 114–115.

⁶¹ E. Jünger, *Robotnik: Panowanie i forma bytu*, s. 269.

⁶² C. Schmitt, *Porządek wielkoobszarowy w prawie międzynarodowym z zakazem interwencji dla sił obcych w danym obszarze. Przyczynek do pojęcia Rzeszy w prawie międzynarodowym*, tłum. B. Baran, Warszawa 2018.

⁶³ A. Moeller van den Bruck, *Trzecie Imperium*, s. 5–7.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 331–334.

⁶⁵ Idea wiecznego pokoju Moellera van den Brucka nie nawiązywała do idei wiecznego pokoju Immanuela Kanta.

konfrontację. Niemcy mogły zrealizować swoje dziejowe posłannictwo tylko w sytuacji, w której zapewnią sobie byt jako naród. Bez zabezpieczenia swoich żywotnych interesów, Niemcy staną się w pełni zależne od politycznej woli państw Europy Zachodniej. Moeller zwrócił uwagę, że o wielkości danego narodu świadczy zdolność przekraczania samego siebie oraz posiadanie i dawanie czegoś ponad to co można przekazać. Jednocześnie zaznaczał, że ponadnarodowe hasła twórców Republiki Weimarskiej nie są tym, o co apeluje, a realizacja haseł stronnictw rewolucji obalającej monarchię i przyczyniającej się do porażki w wojnie, poskutkują rezygnacją z tożsamości⁶⁶.

Moeller określił niemiecki nacjonalizm mianem bojownika o Ostateczną Rzeszę, która nigdy się nie spełniła, chociaż od zawsze ją wieszczono. Zwrócił uwagę, że jest to szczególna obietnica narodu niemieckiego, która jest negowana przez pozostałe narody i istnieć może tylko jedna Rzesza, tak jak istnieje jeden Kościół. Zadaniem niemieckiego nacjonalisty miało być myślenie o Europie oraz Niemczech wszechczasów. Według Moellera, Europa demokracji liberalnej była godna pogardy, jednak należało zachować jej kulturowe dziedzictwo, a dla rewolucyjno-konserwatywnej przyszłości wybrać z niego to, co będzie użyteczne. Tak samo odniósł się do historii kraju wskazując na potrzebę utrzymania dziedzictwa historycznego i pielęgnowania idei Niemiec „żyjących w sferze ducha”, potrzebujących zabezpieczenia w rzeczywistości. Podkreślał, że niemiecki nacjonalista jest zarazem sceptykiem i mistykiem – gdyż wie, że realizacja jakiegokolwiek idei oddala się w czasie i nie wierzy w ideologie istniejące dla samych siebie, ale jest świadomy nadludzkich cech idei i duchowości⁶⁷.

Idea Trzeciego Imperium miała narodzić się wraz z rozpadem I Rzeszy i połączyć z oczekiwaniem na nadejście tysiącletniego imperium. II Rzesza była państwem pomiędzy imperiami – Rzeszą małoniemiecką, pozbawioną Niemców z Austrii. Republikę Weimarską określał mianem formy przejściowej wskazując jej zalety z perspektywy prezentowanego przez siebie nurtu ideologicznego. Dostrzegał w niej okres porządkowania spraw wewnętrznych i zewnętrznych, a także likwidacji granic, barier i zapór, które zostały w spuściznie po I Rzeszy. Chociaż Moeller krytykował rewolucję listopadową, to stwierdził, że przyniosła dobre działania – upraszczające i porządkujące, które zmiotły „wewnątrzniemieckie złogi”⁶⁸. Moeller, tak jak pozostali

⁶⁶ A. Moeller van den Bruck, *Trzecie Imperium*, s. 347–349.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 353–354.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 5, 349–350.

przedstawiciele rewolucji konserwatywnej, był zwolennikiem pangermanizmu⁶⁹.

W myśli Moellera van den Brucka figura Trzeciego Imperium przybrała formę mitu środka Ziemi, a Niemcy zostali poddani sakralizacji. Postrzegał je jako centrum świata odpowiedzialne za przeprowadzenie antyliberalnej rewolucji, przypisując Niemcom możliwości odnowy Europy. Zanim jednak przystąpią one do wskazanego celu, Moeller głosił konieczność zniszczenia liberalizmu oraz systemu demoliberalnego, który w jego schemacie myślenia mitycznego przybrał postać mitu diabolicznego – zła absolutnego. Interpretacja rzeczywistości dokonana przez Moellera była typowa dla mitu konspiracji oraz mitu wieku ucisku – nad świętą ziemią panowały siły ciemności i zła, a w konsekwencji – potrzebne było ich wyparcie z jej obszaru. Moeller przepowiedział mit złotego wieku – okresu powszechnej szczęśliwości po utworzeniu Trzeciego Imperium. W tym nowym porządku Niemcy miały stać się siłą skutecznie przeprowadzającą antyliberalną rewolucję w Europie.

Poglądy pangermańskie wygłaszał także Adolf Hitler, który twierdził, że przywrócenie granic przedwojennych byłoby działaniem pozbawionym sensu, gdyż nie obejmowały one wszystkich obszarów zamieszkiwanych przez Niemców⁷⁰. Dostrzec można różnicę także w przewidywanej roli Niemiec w świecie. Moeller van den Bruck postulował by Niemcy przejęły przewodnictwo w „antyliberalnej krucjacie”. Hitler z kolei inaczej postrzegał międzynarodowe posłannictwo Niemiec. Przywódca NSDAP dążył do tego by Niemcy najpierw stały się europejską potęgą, a następnie światową. W tzw. „testamencie” politycznym podkreślał, że Niemcy nigdy nie powinny tolerować innej potęgi w Europie⁷¹. Rosję (zarówno Rosję Romanowów jak i ZSRR), wraz z Francją, postrzegał jako główne zagrożenie dla państwa niemieckiego. Hitler dążył do pozyskania przestrzeni życiowej na Wschodzie⁷². Moeller z kolei nie odnosił się z wrogością do Rosji – postrzegał ją jako naturalnego, lecz zdystansowanego sojusznika z racji antyzachodnich wartości⁷³.

Podobieństwo między Moellerem a Hitlerem można dostrzec w percepcji państwa (Republiki Weimarskiej). Republika Weimarska,

⁶⁹ G. Hamza, *The Idea (concept) of "Third Reich" in the German Legal, Philosophical and Political Thinking in the 20th Century*, „Revista Brasileira de Estudos Politicos” 2014, nr 109, s. 182–184.

⁷⁰ A. Hitler, *Mein Kampf*, s. 772.

⁷¹ *Ibidem*, s. 776–777, 787.

⁷² *Ibidem*, s. 777–790.

⁷³ W. Kunicki, *O Moellerze van den Brucku*, s. XXXII–XXXV.

według Moellera, była państwem wadliwym, formułą uniemożliwiającą realizację międzynarodowego powołania Niemców – dlatego też trzecia partia miała ustanowić Trzecie Imperium (państwo stanowiące urzeczywistnienie idei), które by stanowiło odzwierciedlenie niemieckiego ducha. Hitler także wskazywał, że państwo nie jest celem, lecz środkiem do celu i może być wadliwe, jeśli nie dąży do jego realizacji lub to uniemożliwia⁷⁴.

W przypadku narodowego socjalizmu, Niemcy także przybrały formę środka Ziemi jako najlepiej zorganizowane i zarządzane państwo świata⁷⁵, stanowiące centrum życia rasy aryjskiej, będącej nośnikiem kultury. Różnica między wizją Moellera a nazizmem zarysowuje się w kwestii niemieckiego przeznaczenia. Chociaż w obu przypadkach Niemcy są postrzegane jako święte i stanowią centrum świata, naziści, w przeciwieństwie do Moellera, zamiast prowadzić antyliberalną krucjatę, dążyli do pokonania rasy żydowskiej, która, ich zdaniem, uniemożliwiała prawidłowy rozwój rasy aryjskiej.

PODSUMOWANIE

Zestawiając myśl Moellera z narodowym socjalizmem, przy wykorzystaniu wskazanej siatki typologicznej mitów politycznych, wykazano wyraźne różnice między Trzecim Imperium i ideami rewolucji konserwatywnej, a narodowym socjalizmem. Myśl polityczna niemieckiego młodokonserwatysty była w wysokim stopniu uporządkowana i precyzyjna, co umożliwiło określenie stosunku (negatywnego lub pozytywnego) do bytów i zjawisk politycznych przez niego wspominanych. W myśli Moellera sakralizacji zostały poddane Niemcy, a diabolizacji – liberalizm. Większość mitów politycznych poddanych zostało rewolucjonizacji i dewaloryzacji o mniejszej intensywności.

W schemacie myślenia mitycznego liberalizm pełnił rolę mitu diabolicznego. Socjalizm marksistowski posiadał cechy pośrednika między światem zła a światem ludzi i należy go zaklasyfikować jako diabelskiego mesistosa. Krytyka marksizmu dokonana przez Moellera dotyczyła zniszczenia socjalizmu poprzez uczynienie go utopijnym, a krytyka Marksa sprowadzała się do zarzutu naiwności związanej z internacjonalizmem oraz materializmem. Rewolucja z listopada 1918 roku przybrała charakter mitu antychrysta – przyspieszyła upadek Niemiec oraz pomogła w triumfie zła absolutnemu. W schemacie myślenia Moellera

⁷⁴ A. Hitler, *Mein Kampf*, s. 446–448.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 312.

cechy mitu antychrysta spełniał także reakcjonizm. Uważał, że reakcjoniści skupiając się wyłącznie na przeszłości i dążeniu do cofnięcia czasu przyczyniają się do upadku konserwatywnych wartości.

Oczekiwana przez niego rewolucja miała mieć charakter katechoniczny, co oznacza, że przeprowadzić ją powinny siły narodowe i konserwatywne, które są zdolne do ustanowienia nowego ładu. Socjalizm niemarksistowski przybrał charakter boskiego mesistosa – miał stanowić fundament Trzeciej Rzeszy i umożliwić przewyżczenie sił liberalnych. Konserwatyzm i nacjonalizm przybrały charakter mitu teofanicznego – były najwyższymi wartościami świata dobra, lecz pozbawionymi cech boskich. Wskazane idee stanowiące mit teofaniczny, posiadające cechy najwyższego nie-sakralnego dobra były odpowiedzialne za stanie się siłą polityczną odpowiedzialną za przeprowadzenie Niemiec od Republiki Weimarskiej urzeczywistniającej mit wieku ucisku oraz mit konspiracji ku Trzeciemu Imperium – uosabiającemu mit złotego wieku i mit jedności.

Powyższe rozważania uwidaczniają różnice między rewolucją konserwatywną a narodowym socjalizmem, który opierał się na skrajnych wartościach. W totalitarnej myśli politycznej, której przykładem jest nazizm, można dostrzec liczne wewnętrzne sprzeczności wynikające z braku spójności i uporządkowania. W świetle powyższej analizy, jako nieprawdziwe prezentuje się wcześniej przytoczone twierdzenie Franciszka Białego, że Moeller van den Bruck i rewolucja konserwatywna mieli przygotować niemiecką inteligencję na przyjęcie ideologii narodowego socjalizmu. Narodowy socjalizm posiadał odmienną konstrukcję ideową i nie prezentował wizji Moellera nawet w sposób zwulgaryzowany. Autor *Trzeciego imperium*, tak jak cały nurt rewolucji konserwatywnej, posiadał powierzchownie zbieżny cel z narodowym socjalizmem. Obie doktryny posiadały jednak odmienną konstrukcję ideową, uniemożliwiającą wzajemne oddziaływanie na siebie. Gdyby Moeller był ideowym patronem Niemiec NSDAP to wysoce prawdopodobne, że naziści mieliby inny stosunek do określenia „Trzecia Rzesza” – Hitler nie był zwolennikiem nazywania w ten sposób państwa, a od 1939 roku istniał nawet zakaz jego stosowania. Oficjalna nazwa państwa brzmiała „Rzesza Wielkoniemiecka” (*Großdeutsches Reich*)⁷⁶. Heinrich Himmler słusznie zauważył, że Moeller van den Bruck, Spengler i Spann nigdy nie wywarli realnego wpływu na ideologię partii⁷⁷. Gdyby rewolucyjni konserwatyści faktycznie mieli znaczenie dla

⁷⁶ G. Hamza, *The idea (concept) of „third Reich”*, s. 179–180.

⁷⁷ M. Maciejewski, *Koncepcja Trzeciej Rzeszy*, s. 70.

nazistów, to narodowy socjalizm nie byłby tak intelektualnie miałki. Trafnie ujął to Ernst Jünger, opisując nazizm jako myśl polityczną prowadzącą do obsesyjnego postrzegania „mrowiska Żydów” niczym białych myszy w delirium⁷⁸.

BIBLIOGRAFIA

- Biały F., *Arthur Moeller van den Bruck i tzw. rewolucja konserwatywna*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1980, t. 6, s. 43–55.
- Bäcker R., *Mity polityczne Kremla roku 2022*, „Myśl Polityczna. Political Thought” 2022, t. 4, nr 15, s. 7–26, <https://orcid.org/0000-0002-3796-3711>
- Bäcker R., *Nietradycyjna teoria polityki*, Toruń 2012.
- Campbell J., *Potęga mitu: Rozmowy Billa Moyersa z Josephem Campbellem*, tłum. I. Kania, Kraków 2013.
- Della Sala V., *Europe’s odyssey?: Political Myth and the European Union*, „Nations and Nationalism” 2016, t. 22, nr 3, s. 524–541, <https://doi.org/10.1111/nana.12159>
- Della Sala V., *Political Myth, Mythology and the European Union*, „JCMS: Journal of Common Market Studies” 2010, t. 48, nr 1, s. 1–19, <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.2009.02039.x>.
- Girardet R., *Mythes et Mythologies Politiques*, Paris 1986.
- Halban L., *Religia w Trzeciej Rzeszy*, Lwów 1936.
- Hamza G., *The Idea (Concept) of „Third Reich” in the German Legal, Philosophical and Political Thinking in the 20th Century*, „Revista Brasileira de Estudos Politicos” 2014, nr 109, s. 177–196.
- Hitler A., *Mein Kampf*. Edycja krytyczna, tłum. E.C. Król, Warszawa 2020.
- Jung E.J., *Władztwo miernot. Jego rozpad i zastąpienie przez Nowe Imperium*, tłum. W. Kunicki, Kraków 2019.
- Jünger E., *Publicystyka polityczna 1919–1936*, tłum. W. Kunicki, N. Żarska, K. Żarski, Kraków 2007.
- Jünger E., *Robotnik: Panowanie i forma bytu: maksima-minima*, tłum. W. Kunicki, Warszawa 2010.
- Jünger E., *Totalna Mobilizacja*, w: W. Kunicki (red.), *Rewolucja konserwatywna w Niemczech 1918–1933*, Poznań 1999, s. 445–465.
- Krebs G., *Moeller van den Bruck: Inventor of the „Third Reich”*, „American Political Science Review” 1941, t. 35, nr 6, s. 1085–1105, <https://doi.org/10.2307/1950548>.
- Kunicki W., *Wprowadzenie*, w: idem (red.), *Rewolucja konserwatywna w Niemczech 1918–1933*, Poznań 1999, s. 7–82.

⁷⁸ Idem, *Niemieckie elity a hitleryzm. O stosunku rewolucyjnych konserwatystów do nazizmu w Rzeszy demokratycznej i hitlerowskiej*, Wrocław 1994, s. 113–114.

- Kunicki W., *O Moellerze van den Brucku i jego bestsellerowej książce Das Dritte Reich*, w: A. Moeller van den Bruck, *Trzecie Imperium*, tłum. W. Kunicki, Kraków 2021, s. VII–LXII.
- Lauryssens S., *Człowiek, który wymyślił Trzecią Rzeszę*, tłum. K. Bockenheimer, Wrocław 2000.
- Linz J., *Totalitaryzm i autorytaryzm*, w: J. Szczupaczyński (opr.), *Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, Warszawa 1995, s. 303–326.
- Lobenstein-Reichmann A., *Liberalismus–Demokratie–Konservatismus. Moeller van den Bruck, das Begriffssystem eines Konservativen zu Beginn der Weimarer Republik*, w: D. Cherubim, K. Jakob, A. Linke (red.), *Neue deutsche Sprachgeschichte: Mentalitäts-, kultur- und sozialgeschichtliche Zusammenhänge*, Berlin–Boston 2002, s. 183–206.
- Maciejewski M., *Koncepcja Trzeciej Rzeszy Arthura Moellera van den Brucka*, „*Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*” 1980, t. 6, s. 57–71.
- Maciejewski M., *Niemieckie elity a hitleryzm. O stosunku rewolucyjnych konserwatystów do nazizmu w Rzeszy demokratycznej i hitlerowskiej*, Wrocław 1994.
- Moeller van den Bruck A., *Trzecie Imperium*, tłum. W. Kunicki, Kraków 2021.
- Mohler A., *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918–1932. Ein Handbuch*, Darmstadt 1989.
- Ohana D., *Georges Sorel and the Rise of Political Myth*, „*History of European Ideas*” 1991, t. 13, nr 6, s. 733–746, [https://doi.org/10.1016/0191-6599\(91\)90138-O](https://doi.org/10.1016/0191-6599(91)90138-O).
- Pankakoski T., *What is Conservative and Revolutionary about the „Conservative Revolution”?* Argument-level Evidence from Three Thinkers, „*Frontiers in Political Science*” 2002, t. 4, s. 1–13, <https://doi.org/10.3389/fpos.2022.959411>.
- Pfahl-Traughber A., *Konservative Revolution und Neue Rechte. Rechts-extremistische Intellektuelle gegen den demokratischen Verfassungsstaat*, Opladen 1998.
- Rak J., *Siatka typologiczna mitów jako narzędzie do badania myśli politycznej*, w: J. Marszałek-Kawa, K. Kakareko (red.), *Azjatyckie pogranicza kultury i polityki*, Toruń 2017, s. 191–226.
- Rosenberg A., *Der Mythos des 20. Jahrhunderts: eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*, München 1930.
- Schmitt C., *Nauka o konstytucji*, tłum. M. Kurakowska, R. Marszałek, Warszawa. 2013.
- Schmitt C., *Porządek wielkoobszarowy w prawie międzynarodowym z zakazem interwencji dla sił obcych w danym obszarze. Przyczynek do pojęcia Rzeszy w prawie międzynarodowym*, tłum. B. Baran, Warszawa 2018.

- Schmitt C., *Teologia polityczna i inne pisma*, tłum. M.A. Cichocki, Warszawa 2012.
- Siewierska-Chmaj A., *Mit polityczny jako fundament ideologii. Próba analizy*, w: J. Chłopecki i in. (red.), *Przekazy polityki*, Kraków–Rzeszów–Zamość 2009, s. 9–60.
- Skarżyński R., *Konserwatyzm. Zarys dziejów filozofii politycznej*, Warszawa 1998.
- Spengler O., *Zmierzch Zachodu*, opr. H. Werner, tłum. J. Mąrzycki, Warszawa 2014.
- Szlachta B., *Konserwatyzm. Z dziejów tradycji myślenia o polityce*, Kraków–Warszawa 1998.
- Tismeneanu V., *Wizje zbawienia. Demokracja, nacjonalizm i mit w postkomunistycznej Europie*, tłum. H. Jankowska, Warszawa 2000.
- Voegelin E., *Nowa nauka polityki*, tłum. P. Śpiewak, Warszawa 1992.
- Weiß V., *Moderne Antimoderne: Arthur Moeller van den Bruck und der Wandel des Konservatismus*, Paderborn 2012.
- Wielomski A., *Ernst Jünger i niemiecka rewolucja konserwatywna*, w: idem, *Prawica XX wieku*, t. 2, Radzymin 2017, s. 117–133.
- Wielomski A., *Funkcja mitu politycznego w koncepcjach Alfreda Rosenberga*, „*Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*” 2022, t. 44, nr 4, s. 35–59, <https://doi.org/10.19195/2300-7249.44.4.3>.
- Wielomski A., *Georges Sorel i narodziny faszystowskiego mitu politycznego*, „*International Studies. Interdisciplinary Political and Cultural Journal*” 2021, t. 27, nr 1, s. 63–72, <https://doi.org/10.18778/1641-4233.27.06>.
- Wielomski A., *Katolik – Prusak – nazista. Sekularyzacja w biografii ideowej Carla Schmitta*, Radzymin–Warszawa 2019.
- Wielomski A., *Rasowa interpretacja dziejów Alfreda Rosenberga*, „*Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*” 2023, t. 45, nr 1, s. 85–103, <https://doi.org/10.19195/2300-7249.45.1.4>.
- Zakrzewski M., *Rewolucja konserwatywna – przypadek Polski. Myśl polityczna środowiska „Buntu Młodych” i „Polityki” 1931–1939*, Kraków 2021.

Sebastian Kwiatkowski – PhD candidate at the Doctoral School of Social Sciences Academia Rerum Socialium, Nicolaus Copernicus University in Toruń. The author's research interests focus on theory of politics and autocratic (both authoritarian and totalitarian) political thought, with particular emphasis on nationalism, the German Conservative Revolution movement, and fascism.

Sebastian Kwiatkowski – doktorant w Szkole Doktorskiej Nauk Społecznych Academia Rerum Socialium Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania badawcze autora dotyczą teorii polityki oraz myśli politycznej autorytarnej i totalitarnej z wyszczególnieniem nacjonalizmu, nurtu niemieckiej rewolucji konserwatywnej oraz faszyzmu.